

Οί «ἀπόντες» ἀπό τόν πόλεμο «ἀρχιτέκτονες» τοῦ ἐθνικοῦ κράτους

Ο ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ ΑΝΗΚΕΙ ΣΤΟΥΣ ΕΤΕΡΟΧΘΟΝΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥΣ ΟΙ ΟΠΟΙΟΙ συνέβαλαν δραστήρια στην ἐγκαθίδρυση τῶν θεσμῶν τοῦ νέου κράτους. Καθὼς ἡ μετάβασή του στην Εὐρώπη γιὰ σπουδές ματαιώνεται, ἡ παιδεία τοῦ Ν. Δραγούμη εἶναι, ἀπ' τή μιὰ πλευρά, συνάρτησι τῆς μαθητείας του στὸν κρατικό μηχανισμό καί, ἀπ' τήν ἄλλη, τῆς συμμετοχῆς του στό περιβάλλον τῶν «πεπαιδευμένων πολιτικῶν». Ἀνάμεσά τους ξεχωρίζουν οἱ Σπυρίδων Τρικούπης καί Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος, στενοί συνεργάτες καί προσωπικοὶ φίλοι τοῦ Ν. Δραγούμη, μέ τούς ὁποίους μοιράζεται τίς ἀνησυχίες καί τούς προβληματισμούς του.¹

Ὁ Ν. Δραγούμης ἀπό νεαρά ἡλικία ἀφιερώνεται στην πολιτική καί τόν βρίσκουμε νά ὑπηρετεῖ σέ διάφορες δημόσιες θέσεις ἕως τό 1862. Ὡστόσο, τό 1845, μετά τήν ἀπόλυσή του ἀπό τό ὑπουργεῖο Ἑσωτερικῶν, ἀπομακρύνεται ἀπογοητευμένος ἀπό τά πολιτικά δρώμενα, ἀλλά δέν παύει νά μετέχει στά κοινά, τώρα πιά ἀπό τή θέση τοῦ ἐκδότη τοῦ περιοδικοῦ

1. «Ἡ Ἐθνική Συνέλευσις, ἡ εἰς Τροιζήνα συνελθούσα, δέν ἔσφαλεν εἰς τήν ἐκλογὴν αὐτῆς, ἀποστέλλουσα τόν Νικόλαον Δραγούμην, ὅπως ἐκπαιδευθῇ ἐν Εὐρώπῃ [...]. Ἄλλ' ἡ ἀπόφασίς ἐκείνης [...] ἐματαιώθη, ἀποκρούσασα εἰς ὅσω ἀπροσδόκητον τόσω καί ἀνυπόστατον πρόσκομμα. [...] Ὁ Βιάρος Καποδίστριας [...] ἀνέστειλε τόν δρόμον τοῦ ἀποστελλομένου νεανίου, λέγων, ὅτι "ἡ Ἑλλάς ἔχει ἀνάγκην χειρῶν καί οὐχί γραμμάτων", ὥσαντί αἱ χεῖρες, ἄνευ τοῦ νοός, σημαίνουν τι ἐν τῇ Πολιτείᾳ». Τιμολέων Φιλήμων, «Νικόλαος Δραγούμης. (Βιογραφικόν σχεδιάσμα)», *Παρνασσός*, τ. Γ', τχ. Δ', Ἀπρίλιος 1874, σ. 305.

Πανδώρα. Τέλος, τό 1874 ολοκληρώνει τό ἔργο του, *Ἱστορικές Ἀναμνήσεις*, μέρη τοῦ ὁποίου εἶχε ἀρχίσει νά δημοσιεύει ἀπό τό 1852 στήν *Πανδώρα*.²

Στίς *Ἱστορικές Ἀναμνήσεις*, ὁ συγγραφέας ἐκφράζει τίς ἀντιλήψεις του γιά τήν ἑλληνική κοινωνία καί ἀναφέρεται στίς προσπάθειες ἐκσυγχρονισμοῦ της καί τίς ἀντιστάσεις τίς ὁποῖες συνάντησαν οἱ φορεῖς του. Ἐξαίρει καί ὑπερασπίζεται τό ἦθος τῶν «πολιτικῶν ἀνδρῶν», στό πρόσωπο τῶν Ἀλ. Μαυροκορδάτου καί Σπ. Τρικούπη, καί προβάλλει μιά θετική εἰκόνα τοῦ «πεπαιδευμένου πολιτικοῦ», ὁ ὁποῖος καταφθάνει στήν Ἑλλάδα μέ σκοπό νά προσφέρει καί ὄχι νά σφετεριστεῖ, ἀπαντώντας ἔτσι στό ἀρνητικό στερεότυπο τοῦ «ραδιούργου», «δόλερου» πολιτικοῦ, τό ὁποῖο κυριαρχεῖ στά ἀπομνημονεύματα τῶν ἀγωνιστῶν τοῦ Εἰκοσιένα.

Ἡ οὐσιαστική, ὅμως, ἀξία τοῦ ἔργου τοῦ Ν. Δραγούμη βρίσκεται στό ὅτι ἀποτελεῖ μιά ἠθογραφία τῆς ἐποχῆς, ἰδωμένη ἀπό τή σκοπιά ἑνός λογίου. Ὁ συγγραφέας ἐπιστρατεύει, ἐδῶ, τό σαρκασμό καί τήν εἰρωνεία γιά νά στηλιτεύσει τή νοστορπία τῶν σύγχρονων Ἑλλήνων, ἡ ὁποία, στό βαθμό πού παραπέμπει στή μακρά πολιτισμική διάρκεια τῆς ὀθωμανικῆς κατάκτησης, δυσχεραίνει τήν εὐρυθμὴ λειτουργία τῆς σύγχρονης πολιτείας. Οἱ *Ἱστορικές Ἀναμνήσεις*, παρ' ὅτι καταγράφουν ἥθη καί χαρακτηριστεῖς, δέν διαπνέονται ἀπό μιά νοσταλγική διάθεση, γιά τό παρελθόν. Ὁ Ν. Δραγούμης ἀποκλίνει ἀπό τό ὕφος ἀλλά καί τίς ἰδεολογικές συνδηλώσεις μιᾶς κυρίαρχης ρητορείας γιά τό Εἰκοσιένα, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ὁ «ἀγωνιστής», μ' ἓνα πληθωρικό καί ἥρωικό σῶμα, πραγματοποιεῖ τήν

2. Ἡ ἀναφορά μας στό ἔργο τοῦ Ν. Δραγούμη εἶναι ἀναγκαστικά σχηματική. Μιά πλήρης παρουσίαση τῆς πολιτικῆς καί συγγραφικῆς του δραστηριότητος δέν μπορεῖ νά γίνει στό πλαίσιο αὐτοῦ τοῦ σημειώματος ὅπου ἐπιχειρεῖται μιά πρώτη προσέγγιση τῶν ὅρων τῆς πολεμικῆς μέ τούς ὁποίους διεξάγεται ἡ ἰδεολογική καί πολιτική διαμάχη, στίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰῶνα. Ἡ σύγκρουση διαφορετικῶν ἱστορικῶν, πολιτειακῶν καί κοινωνικῶν ἀντιλήψεων, ἡ διαπάλη μεταξύ ἀντιθετικῶν πολιτισμικῶν καί ἀξιολογικῶν συστημάτων δέν ἐξαντλεῖται στό πλαίσιο τοῦ ἀποκαλούμενου «Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ» ἀλλά τροφοδοτεῖται ἀπό τή διαδικασία ἐγκαθίδρυσης τῶν νέων θεσμῶν καί προικίζεται μέ νέα περιεχόμενα, στό μέτρο πού οἱ ἀντίπαλοι συνδιαλέγονται σ' ἓνα διευρυνόμενο δημόσιο πεδίο, ὑπόκεινται στούς καταναγκασμούς του καί ἐγείρουν συγκεκριμένες ἀξιώσεις κυριαρχίας.

ἐπανάστασι καὶ ἀπελευθερώνει τὴν πατρίδα. Στίς Ἀναμνήσεις δὲν θά ἀνακαλύψουμε τὴν ἀνατίμησι «τῆς τραχιᾶς παλάμης τῶν χωρικῶν τῆς Ἀράχovas καὶ τῆς Κερπινῆς»³ σέ αἰσθητικά σημαῖνον ἀντικείμενο, οὔτε τὴ ρομαντικὴ ἐξύμνησι τῆς ἀγαθότητος, τῆς ἀφέλειας τοῦ «ἀπλοῦ ἀνθρώπου», ὁ ὁποῖος διαβρώνεται ἀπὸ τὰ ἥθη τῶν νεοφερμένων πολιτικῶν. Ἡ εὐρωστία, ἡ σωματικὴ δύναμι καὶ ἀντοχή, ἡ ὠκυποδία τῶν πολεμιστῶν τοῦ Εἰκοσιένα δὲν συνιστοῦν γιὰ τὸν Ν. Δραγοῦμη ἐθνικὰ χαρακτηριστικά ἄξια καταγραφῆς, δὲν ἀναγορεύονται σέ σύμβολα, στὰ ὁποῖα ἡ ἐλληνικὴ κοινωνία μπορεῖ νὰ ἀναζητήσῃ τὴν αὐτοσυνειδησία της.

Ὁ Ν. Δραγοῦμης μέ τὴ συγγραφικὴ του παρέμβασι ἐπιχειρεῖ νὰ ἀπαντήσῃ σέ μιὰν συγκεκριμένη καὶ ἀρκετὰ διαδεδομένη ἀφήγησι τῆς Ἐπανάστασης, στό πλαίσιο τῆς ὁποίας δεσπόζει ἡ περιπέτεια τοῦ σώματος τοῦ πάσχοντος «ἀγωνιστῆ» πού θυσιάστηκε, τραυματίστηκε, ἔχυσε τὸ αἷμα καὶ διέσπειρε τὰ ὅστα του στὰ πεδία τῶν μαχῶν. Στόν δημόσιο πολιτικό λόγο ἐπαναλαμβάνεται ἓνα στερεότυπο πολιτικό «ἐπιχείρημα», σύμφωνα μέ τὸ ὁποῖο οἱ στρατιωτικοὶ ἡγέτες, στό μέτρο πού «συμμετεῖχαν σωματικῶς» στήν Ἐπανάστασι, διεκδικοῦν αὐτοδικαίως καὶ τὸ ρόλο τοῦ ὑποκειμένου τῆς ἱστορίας. Στὰ συμφραζόμενα αὐτά, τὸ ἐρώτημα «ποῖος συμμετεῖχε στήν ἐπανάστασι» τείνει νὰ καταστεῖ συνώνυμο τοῦ «ποῖος πολέμησε στόν ἀγῶνα». Ἀπὸ τὴν κατάδειξι τῆς παρουσίας τῶν ἀτόμων στό πεδίο τῶν μαχῶν ἐξαρτᾶται τόσο ἡ ἀποτίμησι τῆς συνεισφορᾶς τους

3. Ἡ φράσι αὐτὴ ἀνήκει στόν Γεώργιο Τερτσέτη: «Σύστημα πού ἐπαίρνε τὰς ἐμπνεύσεις τοῦ ἀπὸ τοῦς ξένους καὶ προτιμοῦσε κάλλιο χάϊδιο ἄλλοεθνούς ἀνδρός πρὸς θείως, παρὰ νὰ χαϊδεύεται ἀπὸ τὴν τραχιά παλάμη τῶν χωρικῶν τῆς Ἀράχovas καὶ τῆς Κερπινῆς, εἶναι καταπατημένο καὶ νεκρό». Ἀναφέρεται στό Τ. Βουρνᾶς, *Ἱστορία τῆς Νεώτερης Ἑλλάδος*, Ἀθήνα, Τολίδης, σ. 307. Ὁ Νικόλαος Δραγοῦμης ἀναφέρεται στό «ἐθνικὸν σύμβολο», τὴ «φουστανέλλα», μέ στωπτικὴ διάθεσι, ἰδιαίτερα ὅταν βλέπει νὰ μεταμορφώνονται σέ «φουστανελλοφόρους» ἄνθρωποι ὅπως ὁ Ι. Κωλέττης καὶ ὁ Γ. Τερτσέτης, ἀσχέτως τῆς διαφορετικῆς χρήσης πού ἐπέχει ἡ ἐνδυματολογικὴ αὐτὴ προτίμησι γιὰ τὸν καθένα. «Ἐκεῖ [...] ἐπανεῖδον τὸν Γ. Τερτσέτην [ὁ ὁποῖος] μεταμορφωθείς ἐν τῷ στρατοπέδῳ ἐφόρει φουστανέλλαν καί, τὴν κεφαλὴν ἔχων ἐξυρισμένην καθ' ὀλοκληρίαν, ἐφαίνετο ἀληθὴς ἀσκητής, καθ' ὅσον καὶ ἔτρωγε καὶ κατεκλίνετο ὡς τοιοῦτος, χάριν, ὡς μοὶ εἶπε, σκληραγωγίας». Ν. Δραγοῦμης, *Ἱστορικαὶ Ἀναμνήσεις*, Ἀθήνα, Νέα Ἑλληνικὴ Βιβλιοθήκη, 1973, τ. Α', σσ. 129-130.

στήν 'Επανάσταση ὅσο καί ἡ νομιμότητα τῶν διεκδικήσεών τους στό πλαίσιο τοῦ νέου κράτους.⁴

Στή συνάφεια αὐτή παράγεται ὡς σταθερά τοῦ πολιτικοῦ λόγου ἡ ἀναφορά στούς «ἀπόντες» τοῦ ἀγώνα, ἡ ὁποία συνοδεύει τήν κοινωνική καί πολιτική διαμαρτυρία στό πρῶτο ἥμισυ τοῦ 19ου αἰώνα. Στούς «ἀπόντες» περιλαμβάνονται ὅλοι ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι δέν βίωσαν καί δέν συμμετεῖχαν στὸν ἀγώνα, δέν σημάδεψαν μέ τό σῶμα τους τήν ἱστορία τῆς 'Επανάστασης καί δέν σηματοδεύτηκαν ἀπ' αὐτήν. Φέρουν ἓνα ἀρτιμελές σῶμα καί γι' αὐτούς ἡ πραγματική ἱστορία τῆς 'Επανάστασης, ἡ ἱστορία δηλαδή πού ἔγραψαν μέ τό αἷμα τους οἱ σωματικά δραστήριοι «ἀγωνιστές», φαίνεται ὡς «μυθιστορία». Οἱ «ἀπόντες», ἀνάμεσα στούς ὁποίους συναντᾶμε καί τούς «πεπαιδευμένους πολιτικούς», βρίσκονταν μακριά ἀπ' τούς κινδύνους, δέν ὑποβλήθηκαν στίς κακουχίες τοῦ πολέμου, δέν θυσίασαν τίποτε καί δέν ἔχουν κανένα ἔργο νά ἐπιδείξουν γιά τήν ἀνεξαρτησία τοῦ ἔθνους.

Ἡ παρέμβαση λοιπόν τοῦ Ν. Δραγούμη νοηματοδοτεῖται στό πλαίσιο αὐτοῦ τοῦ διαλόγου. Ὁ συγγραφέας τῶν *Ἱστορικῶν Ἀναμνήσεων* ἐπιχει-

4. Ὁ στρατηγός Χριστόφορος Περραιβός στήν «εἰσαγωγή» τῶν *Ἀπομνημονευμάτων* του θεωρεῖ χρέος του νά μεταφέρει τή δυσaréσκεια τῶν ὀπλρχηγῶν καί στρατιωτῶν κατὰ τῶν «λογίων τοῦ ἔθνους»: «Καί πού εἶναι Περραιβεῖ, ἐκεῖνοι οἱ λογιώτατοι καί διδάσκαλοι, οἱ ὁποῖοι μέ τούς πατριωτικούς τῶν ὕμνων μᾶς ἐσήκωσαν εἰς τά ὅπλα κατὰ τῶν Τούρκων; [...] διά τί καί αὐτοί νά μή συντρέξουν εἰς τοῦτον τόν ἀγώνα σωματικῶς; [...] Τοιαῦτα καί ἄλλα παρόμοια παράπονα ἔχουν κατὰ τῶν λογίων [...] ἀλλά πλειονότερον ἠῤῥησαν [ὅταν] πολλοί ἐξ αὐτῶν λαβόντων πολιτικά ὑπουργήματα, ἀντί νά εὐπολήπτονται καί ἀγαπῶσι τούς πολεμικούς [...] τούς ἐπραγματεύοντο μέ τρόπους [ἀνάμουςτους] εἰς τὰς θυσίας των». Στρατηγοῦ Χριστόφορου Περραιβοῦ, *Πολεμικά Ἀπομνημονεύματα, Μάχες τοῦ Σουλίου καί Ἀνατολικῆς Ἑλλάδας 1820-1829*, Ἀθήνα, Βεργίνα, 1997, σ. 10. Ὑποθετώντας τόν ἴδιο κώδικα διαμαρτυρίας συντάσσει τήν αἴτηση χάριτος ἑνός παραδοσιακοῦ ἐνοπλος, ὁ Νικ. Ζέρβας, ἀπευθυνόμενος στόν Ὁθωνα: «Βασιλεῦ! Ἰδοὺ εἰς τούς πόδας σου Ἕλλην πλήρης σημείων, τὰ ὁποῖα ἐντετυπωμένα τοῦ ἔμειναν ἀπό τὰς πληγὰς, ἃς πολέμων ἀπέκτησε εἰς μάχας, τὰς ὁποίας ἐμέθεξε σκοπεύων τήν ἀπελευθέρωσιν τοῦ ἔθνους του [...] Ὑπάρχει τίς, ὦ Βασιλεῦ, ὅστις ἐπιθυμεῖ, ὥστε ὁ Ζέρβας νά τελειώσῃ τὰς ἡμέρας του εἰς φρικτὴν ἐξωρίαν, χωρὶς ν' ἀξιωθῇ νά θωρήσῃ, ἐκ νέου τό ἱερόν ἔδαφος τῆς πατρίδος του, διά τήν ἐλευθερίαν τῆς ὁποίας μέ τό σῶμα του ἐσύντρεξε;» Ἐκκλησι τοῦ Νικολάου Ζέρβα στόν Ὁθωνα γιά ἀμνηστία [1837], ἀναφορά στό Γ. Κολιόπουλος, *Ληστές. Ἡ κεντρική Ἑλλάδα στά μέσα τοῦ 19ου αἰώνα*, Ἀθήνα, Ἑρμῆς, 1988, σ. 263.

ρεί νά αποκαταστήσει τό ρόλο τῶν «ἀπόντων», τῶν «πεπαιδευμένων πολιτικῶν» στήν ἐθνική ἱστορία. Στήν κατεύθυνση αὐτή, θά ἀναδείξει τή συμβολή τους στήν πραγματοποίηση τῆς Ἐπανάστασης, δίνοντας ταυτόχρονα ἕναν ἄλλο ὀρισμό τῆς συνεισφορᾶς στόν ἀγώνα. «Δέν δύνασαι νά οἰκοδομήσεις ἄνευ ἀρχιτέκτονος», ἀποφαίνεται ὁ Ν. Δραγούμης. Μέσω τῆς ἐπὶ κλήσης στήν ἀναγκαία παρουσία καί δράση ἑνός «ἀρχιτέκτονα», θεσμίζει ἕναν τύπο ὀρθολογικῆς δράσης, ἡ ὁποία δέν παραπέμπει σέ δεξιότητες ἄμεσα ἐγγεγραμμένες στό σῶμα τοῦ ἀγωνιστῆ ἀλλά στήν ἱκανότητα τοῦ κοινωνικοῦ ὑποκειμένου νά ἀναστοχάζεται, νά νοηματοδοτεῖ, νά σχεδιάζει καί νά προσανατολίζει τή δράση του σύμφωνα μέ ἐθνικά προτάγματα. Μέσα ἀπό τό παράδειγμα τῆς κατευθυνόμενης, ἔνσχυρης ἐργασίας τοῦ ἀρχιτέκτονα, ὁ ὁποῖος σχεδιάζει καί ἐποπτεύει τό σύνολο τῆς «οἰκοδόμησης», ὁ συγγραφέας τῶν Ἱστορικῶν Ἀναμνήσεων προσδιορίζει τόν τόπο στόν ὁποῖο θεμελιώνεται καί νομιμοποιεῖται ὁ σημαντικός ρόλος τῶν «ἀπόντων» στή διαδικασία τῆς κοινωνικῆς θέσμησης.

Στή μεταφορική χρήση τῆς γλώσσας τοῦ Ν. Δραγοῦμη μπορούμε νά ἀναζητήσουμε τήν εἰκόνα, μέσω τῆς ὁποίας οἱ «πεπαιδευμένοι πολιτικοί» προσλαμβάνουν, κατανοοῦν καί ἀναπαριστοῦν τό ρόλο τους μέσα στήν κοινωνία καί τήν ἱστορία. Ὁ συγγραφέας τῶν Ἱστορικῶν Ἀναμνήσεων παρομοιάζει τή διαδικασία κρατικῆς συγκρότησης μέ «ἀνέγερση κτιρίου» καί μνημονεύει τήν ἀνάγκη ὑπαρξῆς ἑνός «ἀρχιτέκτονα», ὁ ὁποῖος ὀφείλει νά ἐπιληφθεῖ τῆς κρατικῆς ὀργάνωσης καί νά ἀναλάβει τό σχεδιασμό τῶν προσανατολισμῶν τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας. Στό ἔργο του, ἡ διαδικασία κρατικῆς συγκρότησης, ἡ δημιουργία τῶν θεσμῶν τοῦ νέου κράτους, ἡ ὀργάνωση τῆς νέας πολιτείας παριστάνεται σάν μιά εὐρείας κλίμακας οἰκοδομική δραστηριότητα.⁵ Γίνεται ἔτσι λόγος γιά τήν «οἰκοδόμησι τοῦ κράτους», γιά

5. «Ἐνα ἀπό τά καθήκοντα πού ἀναλαμβάνουμε ὅταν ἐπιχειροῦμε τήν ἀνάλυση τῶν κοινωνικῶν ἀντιλήψεων πού χαρακτηρίζουν ἕνα εἰδικό κοινωνικό περιβάλλον εἶναι νά εἰσχωρήσουμε στήν οὐσιαστική σημασία τῶν μεταφορῶν πού βρίσκονται σέ κοινή χρήση». St. Ossowski, *Ἡ ταξική δομή στήν κοινωνική συνείδηση*, Ἀθήνα, Κάλβος, 1984, σ. 24. Στό ἔργο αὐτό ὁ συγγραφέας ἐπιχειρεῖ τή διερεύνηση τῆς χρήσης τῶν μεταφορῶν στίς διάφορες θεωρίες γιά τίς κοινωνικές τάξεις. Γιά τό ρόλο τῆς μεταφορᾶς ὅσον ἀφορᾶ τήν ἀπόδοση ταυτότητας καί τήν ταξινόμηση τῶν κοινωνικῶν ὑποκειμένων σ' ἕνα ἀξιολογικό

τήν ανάγκη δημιουργίας «γερῶν θεμελίων», γιά τόν κίνδυνο «κατεδάφισής» του σέ «ερείπια» ἀπό «μωρούς σκαπανεῖς», γιά τó ρόλο τῶν «ἐργατῶν» καί τοῦ «ἀρχιτέκτονα» στή διαδικασία τῆς κατασκευῆς. Οἱ συγκεκριμένες μεταφορές προσφέρονται στή διερεύνηση τοῦ προσανατολισμοῦ καί τῶν γενικῶν συντεταγμένων τῆς κοσμοθεωρίας τοῦ ἐτερόχθονος πολιτικοῦ. Ὡστόσο, οἱ συγκεκριμένες ἀναλογίες δέν ἀποτελοῦν ἰδιοτροπίες τῆς γραφῆς τοῦ Ν. Δραγούμη, ἀλλά συνιστοῦν ἕνα σύνολο ρητορικῶν τρόπων σέ κοινή χρήση, τó ὁποῖο στεγάζει τήν πίστη τῶν φορέων ἑνός σύγχρονου πολιτισμικοῦ ἥθους σ' ἕναν τύπο ἀνθρώπου ὁ ὁποῖος παράγει τή κοινωνία του καί ποιεῖ τήν ἱστορία του ὡς «ἀρχιτέκτονας».

Στό σημείωμα αὐτό θά μᾶς ἀπασχολήσουν δύο ἐρωτήματα τά ὁποῖα προκύπτουν ἀπό τή μελέτη τοῦ ἔργου τοῦ Ν. Δραγούμη. Τό πρῶτο συνδέεται μέ τήν κοινωνική ἱεράρχηση καί ἀξιολόγηση τῶν ρόλων, ἡ ὁποία ὑπολανθάνει στό παράδειγμα τῆς οἰκοδομικῆς κατασκευῆς. Δηλαδή, ἡ κοινωνική ἰσχὺς καί ὑπεροχή τοῦ «ἀρχιτέκτονα» ἀπέναντι στοὺς «ἐργάτες» θέτει τó ἐρώτημα ἀπό ποῖο κοινωνικό χῶρο καί μέ βάση ποιά κριτήρια στρατολογοῦνται οἱ μέν καί οἱ δέ. Συγκεκριμένα, θά δοῦμε πῶς ἀναπαρίσταται ἡ σχέση μεταξύ πεπαιδευμένων πολιτικῶν καί στρατιωτικῶν ἀρχηγῶν καί προσδιορίζεται ὁ ἰδιαίτερος τρόπος συνεισφορᾶς τῶν διαφορετικῶν κοινωνικῶν δυνάμεων τόσο στό πεδίο τῆς Ἐπανάστασης ὅσο καί στό πλαίσιο τοῦ νέου κράτους.

Τό δεύτερο ζήτημα ἀφορᾷ τήν ἀντίληψη ὅτι ἡ ἱστορική πραγματικότητα εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς «ποιητικῆς» δραστηριότητος τῶν κοινωνικῶν ὑποκειμένων. Ἡ κατανόηση τοῦ κόσμου ὡς προϊόντος θέσμισης προϋποθέτει τήν ἐμπιστοσύνη στή δυνατότητα τοῦ ἀνθρώπου νά παράγει τόν ἑαυτό του καί νά κατευθύνει τήν ἱστορία σύμφωνα μέ τίς στοχοθεσίες του. Πρόκειται γιά μιὰ νέα ἀντίληψη σχετικά μέ τó ρόλο τοῦ ἀνθρώπου μέσα στήν ἱστορία καί τήν κοινωνία, στό πλαίσιο τῆς ὁποίας ἡ δραστηριότητα τοῦ «ἀρχιτέκτονα» γίνεται πρότυπο καί σημεῖο ἀναφορᾶς κάθε ὀρθολογικοῦ πράττειν.

πεδίο, βλ. καί J. W. Fernandez, *Persuasions and performances. The Play of Tropes in Culture*. Bloomington, Indiana Univ. Press, 1986, σσ. 3-73.

Στά απομνημονεύματα τῶν ἀγωνιστῶν τοῦ Εἰκοσιένα καταγράφονται κυρίως τὰ πολεμικά γεγονότα τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης, ἐξαιρεται ὁ ρόλος τῶν στρατιωτικῶν ἀρχηγῶν οἱ ὅποιοι πολέμησαν καί «συμμετεῖχαν σωματικῶς» στὸν ἀγώνα, ὑπέστησαν σημαντικές θυσίες καί φέρουν τραύματα. Σχεδόν στό σύνολο τῶν ἀπομνημονευμάτων, ἓνας ἄλλος τρόπος συνεισφορᾶς στὸν ἀγώνα, ἐκεῖνος πού ἀφορᾷ κυρίως τὸ πολιτικό σκέλος τῆς Ἐπανάστασης, φαίνεται νά ὑποτιμᾶται.

Ὁ Ν. Δραγούμης ἐπιχειρεῖ, λοιπόν, νά ἀναδείξει τὸ ρόλο τῶν «πολιτικῶν ἀνδρῶν» στήν ἐθνική ἱστορία, στούς ὁποίους μάλιστα ἀναγνωρίζει καί ὁ ἴδιος τόν ἑαυτό του. Ὅπως ὁ ἴδιος διατυπώνει στὸν πρόλογο τῶν Ἀναμνήσεών του, ἡ συγγραφική του προσπάθεια ἐρχεται νά καλύψει μιάν ἑλλειψη, καθὼς

ἐκ τῶν ἱστορησάντων τὰ τῆς ἐπαναστάσεως, οἱ μὲν ἀποβλέποντες [...] εἰς μόνα τὰ τοῦ πολέμου, καί διὰ τοῦτο παραμελήσαντες τὰ τῆς διοικήσεως, ἐπεσήμεναν ἐξαίρετως τὰ στρατιωτικά ἔργα. Τίς φέρ' εἰπεῖν διέλαβε κάν ἐν παρόδῳ πῶς εἶχαν τὰ ἔργα τῆς δικαιοσύνης, τὰ τῆς παιδείας, [...] διότι καί μεταξύ τῆς ἐπαναστατικῆς ἐκείνης ἀκοσμίας καί παραλύσεως ὑπῆρχον ἔχνη, οἰαδήποτε αὐτῶν, καθὼς καί πρόνοια τίς περί κανονικοτέρας διατάξεως.⁶

Παρατηρεῖ λοιπόν ὁ συγγραφέας ὅτι τὸ πλῆθος τῶν «ἱστορικῶν» πού γράφονται γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη μνημονεύουν τὰ πολεμικά συμβάντα τοῦ ἀγώνα καί καταδικάζουν στήν ἀφάνεια τὰ ἔργα τῶν πολιτικῶν, ἔργα πού στόχευαν στήν εἰρήνη καί στή διοίκηση τῆς χώρας ὡς εὐνομούμενης πολιτείας. Ὡς πρωταγωνιστές τῆς Ἐπανάστασης ἀναδεικνύουν τοὺς στρατιωτικούς ἡγέτες, ἐνῶ ἀποσιωποῦν τὸν σημαντικό ρόλο τῶν πολιτικῶν στήν ἐθνική ἱστορία. Ὅμως, καί κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐπαναστατικῆς ἀναστάτωσης καί ἀταξίας, ὁ Ν. Δραγούμης ἐπιστημαίνει τὴν ὕπαρξη μιᾶς τάξης ἀνθρώπων οἱ ὅποιοι προέβλεπαν καί προνοοῦσαν γιὰ τὰ ἔργα τῆς εἰρήνης καί ἐργάζονταν στήν κατεύθυνση ὑλοποίησης τῶν ἐθνικῶν καί ἐκσυγχρονιστικῶν προταγμάτων τῆς Ἐπανάστασης. Αὐτοί εἶχαν συνείδηση, ὅτι ὁ στόχος τῆς Ἐπανάστασης δέν περιορίζεται ἀπλῶς στήν ἀπελευθέ-

6. Ν. Δραγούμης, *Ἱστορικαὶ Ἀναμνήσεις*, ὁ.π., τ. Α', σ. 11.

ρωση ἀπ' τήν ὀθωμανική ἐξουσία καί ἤδη ἐργάζονταν στήν κατεύθυνση τῆς θεσμικῆς «οἰκοδόμητης».

Ἄς δοῦμε, ὅμως, τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ὁ Νικόλαος Δραγούμης προσφεύγει στή μεταφορά τῆς ἀνέγερσης μιᾶς οἰκοδομῆς, ἀναφερόμενος στίς προσπάθειες κρατικῆς συγκρότησης:

Τό ἑλληνικόν κράτος παρωμοίασα πολλάκις πρὸς εὐρύχωρον κτίριον, εἰς οὗ τήν κατασκευήν πολλοὶ συνέντευξαν ἀρχιτέκτονες τε καὶ τέκτονες καὶ λεπτουργοὶ καὶ κτίσται καὶ ὑδροφόροι καὶ πάντες ὅσων ἡ συνδρομὴ ἀπαιτεῖται γιὰ τήν ἀνέγερσιν μεγάλου οἰκοδομήματος. Πρὸς πάντας ἄρα τούτους, καὶ πρὸς τοὺς ἐλαχίστους, διότι καὶ τῶν ἐλαχίστων ἡ ἐργασία ἦν ἀπαραίτητος, ὀφείλεται τιμὴ καὶ χάρις.⁷

Ὁ Ν. Δραγούμης ἀπεικονίζει τήν ἰδρυση τοῦ κράτους ὡς «ἀνέγερση μεγάλου οἰκοδομήματος» καὶ ἀναφέρεται σέ ἓνα σύνολο ἀνθρώπων οἱ ὁποῖοι μποροῦν —ἀπό διαφορετικὴ θέση ὁ καθένας καὶ ἀνάλογα μέ τὰ ἰδιαίτερα προσόντα καὶ τίς ἱκανότητες πού διαθέτουν— νά ἐνώσουν τίς προσπάθειές τους στήν κατεύθυνση τῆς στερέωσης τῶν νέων θεσμῶν.⁸ Ἐμμεσα δηλαδή, μέ τό παράδειγμα τῆς οἰκοδομῆς καὶ μέ τήν ἀναφορά στήν παρουσία τοῦ «ἀρχιτέκτονα», ἐγκαθιδρύει μιὰ ἱεραρχικὴ σχέση, ἡ ὁποία διέπει τό σύνολο τῶν ἀνθρώπων πού ἐνέχονται στή διαδικασία τῆς κοινωνικῆς θέσμισης. Ἐτσι, ἀφοῦ ἐμφανίζει ἀρχικά ὡς φυσικὴ καὶ αὐτονόητη τήν παρουσία τοῦ «ἀρχιτέκτονα» στήν οἰκοδομικὴ δραστηριότητα, ὑποδεικνύει ἀμέσως ποιοὶ εἶναι κατάλληλοι νά ἀναλάβουν αὐτόν τό ρόλο:

Καὶ τήν ὕλην πᾶσαν καὶ τοὺς ἐργάτας καὶ τὰ χρήματα ἂν ἔχης, δύνασαι νά οἰκοδομήσεις ἄνευ ἀρχιτέκτονος; Τοῦτο αἰσθάνοντες εὐθὺς μετὰ τήν μετα-

7. Ν. Δραγούμης, *Ἱστορικαὶ Ἀναμνήσεις*, ὁ.π., τ. Β', σ. 150.

8. Ἡ ἀναφορά στή συγκρότηση τοῦ κράτους μέ ὄρους «ἀνοικοδόμητης» ἐγγράφεται στή μακρὰ διάρκεια τῆς γλώσσας, ἔτσι πού αὐτές οἱ συγκεκριμένες μεταφορές ἐκβάλλουν καὶ στό λόγο τῆς σύγχρονης ἱστοριογραφίας: Πρβλ: Δ. Κόκκινος, *Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση*, Ἀθήνα, Μελίσσα, 1969, ἔκδοσις 5η, τ. Στ', σ. 287: «Ὁ Καποδίστριας ἐκαλεῖτο νά κτίσῃ ἐπὶ σωροῦ ἐρείπιων, διαμφισβητούμενου καὶ τούτου ὑπὸ τοῦ ἐχθροῦ, καὶ μέ κτίστας, μεταξύ τῶν ὁποίων πολλοὶ ἐλάλουν διαφορετικὴν ἑκαστος γλῶσσαν ἀληθείας».

βολήν [...] ἔστρεψαν τοὺς ὀφθαλμούς [...] πρὸς τὸν Μαυροκορδάτον καὶ τὸν Κωλέττην, ὡς ἄνδρας ἐμπείρους.⁹

Εἶναι προφανές, λοιπόν, ὅτι θεωρεῖ ὡς ἀρχιτέκτονες τοὺς πολιτικούς, τοὺς ὁποίους ἐκτιμᾷ ὡς «ἐμπείρους» καὶ κατ' ἐξοχὴν ἀρμοδίους νὰ ἀναλάβουν τὸ ἔργο τῆς στερέωσης τῶν κοινοβουλευτικῶν θεσμῶν.¹⁰ Στὰ συμφραζόμενα αὐτά, ὁ πολιτικός ἡγέτης, πού νομιμοποιεῖται νὰ ἀσχεῖ πρωταγωνιστικό ρόλο στὴ διαδικασία τῆς «οἰκοδόμησης» τοῦ νέου κράτους, ὀφείλει νὰ διαθέτει ἄλλου τύπου ἱκανότητες καὶ δεξιότητες ἀπὸ ἐκεῖνες πού ἐπέδειξαν οἱ φορεῖς τοῦ παραδοσιακοῦ πολιτισμοῦ στὰ πεδία τῶν μαχῶν. Τὰ προσόντα αὐτὰ ἀφοροῦν ἱκανότητες οἱ ὁποῖες εἶναι, κυρίως, προϊόντα παιδείας καὶ μόρφωσης, ἀπορρέουν ἀπὸ τὴν ἐμπειρία τοῦ τρόπου λειτουργίας τῶν σύγχρονων πολιτικῶν θεσμῶν καὶ ἀφοροῦν τῇ γνώσει τῶν κανόνων, τῶν ἐννοιῶν καὶ τῶν κατηγοριῶν στὶς ὁποῖες θεμελιώνεται ἡ ἄσκηση τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας στὸ νέο θεσμικὸ πλαίσιο. Ἡ αὐτονόμηση τῆς πολιτικῆς καὶ ἡ θέσμισή της ὡς διακριτοῦ πεδίου ρύθμισης τῶν κοινωνικῶν συγκρούσεων καὶ ἐμπλοκῶν δίνει τὸ προβάδισμα σὲ μιά ομάδα «εἰδικῶν» τῆς πολιτικῆς. Στὸ πλαίσιο αὐτό, ἡ πολιτικὴ ἱκανότητα δέν εἶναι ἐξατομικευμένη, αὐτονομεῖται δηλαδὴ ἀπ' τὶς ἰδιαίτερες προσωπικὲς ἱκανότητες καὶ τὰ χαρίσματα τοῦ ἀτόμου-φορέα της καὶ θεμελιώνεται στὴν ἐξοικείωση μ' ἓνα ἀπρόσωπο, τυποποιημένο σύστημα ρυθμίσεων καὶ κανόνων τῆς σύγχρονης γραφειοκρατίας. Αὐτός πού θεωρεῖται ἄξιος νὰ ἀναλάβει τὰ δημόσια ἀξιώματα πρέπει νὰ εἶναι κάτοχος ἐνός συνόλου τεχνικῶν, γενικῶν γνώσεων, τὶς ὁποῖες καλεῖται νὰ χρησιμοποιήσῃ γιὰ τὴ ρύθμιση τοῦ δημόσιου βίου. Ἔτσι, λοιπόν, δέν μπορεῖ κάποιος, ὁ ὁποῖος «ἀπλῶς ἔδειξε ἀνδρεία καὶ κατετρόπωσε στρατοὺς καὶ στόλους», νὰ διεκδικεῖ διορισμὸ σὲ θέσεις γιὰ τὶς ὁποῖες «ἀπαιτεῖται γνώση καὶ προπαίδεια».¹¹

9. Ν. Δραγοῦμης, *Ἱστορικαὶ Ἀναμνήσεις*, ὁ.π., τ. Β', σ. 74.

10. Ἡ πολιτικὴ συγκυρία στὴν ὁποία ἀναφέρεται ἐδῶ ὁ Ν. Δραγοῦμης εἶναι ἡ ἔθνο-συνέλευση τοῦ 1844, στὸ πλαίσιο τῆς ὁποίας ἀναδείχθηκε ὡς μεῖζον θέμα ὁ καθορισμός τῶν προσόντων τῶν δημόσιων λειτουργῶν.

11. Ἡ Ἑλπίς, 12 Ἰανουαρίου 1844, ἀναφορὰ στὸ Ι. Δημάκης, *Ἡ πολιτειακὴ μεταβολὴ τοῦ 1843 καὶ τὸ ζήτημα τῶν αὐτόχθονων καὶ ἑτερόχθονων*, Ἀθήνα, Θεμέλιο, 1991, σ. 103.

Στά κείμενα τῶν ἐτερόχθονων πολιτικῶν ἀπαντᾶται μιά ἔντονη διάκριση μεταξύ τῶν χρόνων τοῦ ἀγῶνα καί τῆς μετέπειτα ἐποχῆς. Ὑπάρχει μιά ἔντονη ἀναφορά στή διαφορετικότητα τῶν στόχων καί τῶν ἀναγκῶν αὐτῶν τῶν δύο περιόδων, οἱ ὁποῖες θεματοποιοῦνται ὡς «ἡ ἐποχή τοῦ πολέμου» καί «ἡ εἰρηνική ἐποχή». Αὐτή ἡ διάκριση ἔχει στόχο νά θεσμίσει μιάν ἀσυνέχεια ἀνάμεσα στήν περίοδο κυρίως τῶν πολεμικῶν συγκρούσεων καί τήν ἐποχή κατά τήν ὁποία οἱ προσπάθειες κατευθύνονται στή θεσμική συγκρότηση τοῦ νέου κράτους. Ὁ Ν. Δραγούμης ἀναφέρεται καί αὐτός στή διαφορά αὐτῶν τῶν δύο ἐποχῶν:

Πρός μέν τοὺς διὰ τῆς σπάθης ἀπαλλάξαντας τῆς δουλείας τήν χώραν σκοπόν εἶχον νά ἐρμηνεύσωσι τήν ἐθνικήν εὐγνωμοσύνην δι' ἐξαίρετων τιμῶν, βαθμῶν καί ἀξιομάτων, διὰ τόν νέον ὅμως ἀγῶνα, τόν τῆς διοργανώσεως, ἡναγκάζοντο νά ζητήσωσι τήν βοήθεια τῆς ἐπιστήμης, τῆς φιλοπονίας, τῆς πολιτικῆς καρτερίας καί τῆς εἰρηνικῆς δεξιότητος.¹²

Στούς ἀνθρώπους πού ἀγωνίστηκαν στό πλαίσιο τοῦ πολέμου, σ' αὐτούς δηλαδή πού πολέμησαν καί συμμετεῖχαν στόν ἀγῶνα «διὰ τῆς σπάθης», ἡ πατρίδα δείχνει τήν εὐγνωμοσύνη της προσφέροντάς τους τιμητικούς βαθμούς.¹³ Ὅστόσο, οἱ πολεμικές τους δεξιότητες εἶναι ἄχρηστες ἐν καιρῷ εἰρήνης. Γιά τή «διοργάνωση» τῆς χώρας, σημειώνει ὁ Ν. Δραγούμης, εἶναι ἀπαραίτητες οἱ «εἰρηνικές δεξιότητες», προϊόντα παιδείας καί ἐπιστήμης.

Ἡ διχοτομία «πόλεμος-εἰρήνη» παραπέμπει στά διαφορετικά νομιμοποιητικά πλαίσια ἐξουσίας τῶν στρατιωτικῶν τῆς Ἐπανάστασης καί τῶν νεοφερμένων πολιτικῶν, ἀντίστοιχα. Ἡ λειτουργία της εἶναι ἡ θέσμιση τῆς νέας ἐποχῆς ὡς ρήξης μέ τό καθεστῶς τῆς ἐπανάστασης καί τοῦ πο-

12. Ν. Δραγούμης, *Ἱστορικά Ἀναμνήσεις*, ὁ.π., τ. Β', σ. 14.

13. Μὲ ἀνάλογους ὅρους ἐπιχειρεῖται ἡ ἀπάντηση, στίς ἀπαιτήσεις τῶν λεγόμενων «αὐτόχθονων», στήν Ἐθνοσυνέλευση τοῦ 1844. Ἡ Ἑλπίς, ἀναφερόμενη, στό σχετικό ζήτημα, γράφει: «Τό κύριο κριτήριον γιά τήν ἐπιλογή τῶν προσώπων πού θά πρέπει νά ἐπανδρῶσουν τίς κυβερνητικές ὑπηρεσίες —εἶναι ἡ ἰκανότητα. Γιά τήν ἐκνοποίηση ὅσων προσέφεραν ἐκδουλεύσεις καί ὑπέστησαν θυσίες στόν ἀγῶνα ὑπάρχουν ἄλλα μέσα, ὅπως π.χ. συντάξεις [...] καί ὄχι διορισμοί σέ θέσεις, γιά τίς ὁποῖες ἀπαιτοῦνται γνώσεις καί προπαίδεια πού δέν μπορεῖ νά ἔχει ὁ καθένας», στό *Ι. Δημάκης, Ἡ πολιτεία*, ὁ.π., σ. 103.

λέμου. Σέ τελική ανάλυση, ἡ διχοτομία αὐτὴ ὑπονομεύει τὴ διαπραγματευτικὴ ἱκανότητα καὶ τὴν ἐξουσία τῶν στρατιωτικῶν ἀρχηγῶν στὸ πλαίσιο τοῦ κράτους, ἐνῶ εὐνοεῖ τὴ νέα πολιτικὴ ἡγεσία, ἡ ὁποία δὲν ἔχει ἀνάγκη —τουλάχιστον ἀπὸ τὴν ἄποψη τῶν τυπικῶν τῆς προσόντων— νὰ ἀναφέρεται στίς πολεμικὲς συγκρούσεις γιὰ νὰ ἀντλήσει τὰ ἐχέγγυα τῶν πολιτικῶν τῆς ἱκανότητων.

Μὲ ἀνάλογους ὅρους, ὁ Ν. Δραγούμης ὀργανώνει τὸν ἀποκλεισμό τῶν στρατιωτικῶν ἀρχηγῶν τῆς Ἐπανάστασης ἀπὸ τὸ πεδίο ἄσκησης τῆς ἐξουσίας στὸ νέο πολιτικὸ πεδίο. Ἔτσι, ὁ Γεώργιος Κουντουριώτης, ὁ Κωνσταντῖνος Κανάρης, ὁ Γενναῖος Κολοκοτρώνης ἀνήκουν στοὺς ἀνθρώπους πού ἀνέλαβαν πρωθυπουργικά καθήκοντα μετὰ τὸ 1850, ἀλλὰ κανεὶς ἀπ' αὐτοὺς δὲν διαθέτει —γράφει ὁ Ν. Δραγούμης— τὰ προσόντα τὰ ὁποῖα ἀπαιτοῦνται γι' αὐτὴ τὴ θέση. Πρόκειται ὁγλαδὴ γιὰ ἀνθρώπους, οἱ ὁποῖοι

διέπρεψαν στρατιωτικῶς ἐπὶ τοῦ ἀγῶνος: οὐδεὶς ὅμως ἔτυχεν τῆς ἀγωγῆς τῆς ἀρμοζούσης εἰς ἄνδρα διευθύνοντα σύμπασαν τὴν [...] πολιτικὴν τοῦ κράτους: οὐδενὸς ὁ νοῦς ἐλεπτοურγήθη διὰ παιδείας καὶ ἀσκήσεως ἀποχρῶντος εὐρύς, ὅπως περιλαμβάνη ἀκέραιον τὸ σχέδιον, καθ' ὃ ἔπρεπε νὰ διοικηθῇ ἡ χώρα [...] οὐδεὶς ἐκέκτητο τὴν ἐμπειρίαν, τὴν ἐνέργειαν, τὴν ἀντιλήψιν, τὸ προμηθεῖς, ἐνὶ λόγῳ τὰς εἰς ἀληθὴ πολιτικὸν ἄνδρα ἀπαραιτήτους ἀρετὰς.¹⁴

Οἱ στρατιωτικοί, λοιπόν, στεροῦνται τῶν προσόντων πού ἀρμόζουν στὸν ἡγέτη μιᾶς σύγχρονης πολιτείας, διότι δὲν εἶναι ἱκανοὶ νὰ σχεδιάσουν τοὺς προσανατολισμούς τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας, νὰ ἐκπονήσουν σχέδια καὶ προτάσεις σέ ἐπίπεδο ἐθνικῆς ἐπικράτειας. Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ ἀνεπάρκειά τους καθίσταται ἐκδήλη, καθὼς ἀποκλίνουν ἀπὸ τὸ πρότυπο τοῦ «ἀρχιτέκτονα», ὁ νοῦς τοῦ ὁποίου εἶναι ἱκανὸς νὰ ἐκπονήσει «ἀκέραιον τὸ σχέδιον» τῆς κοινωνικῆς ἐξέλιξης καὶ μεταβολῆς.

Ἐδῶ, ὁ Ν. Δραγούμης, μὲ τὴν ἀναφορά στὴν ἑλλειψή παιδείας καὶ μόρφωσης τῶν στρατιωτικῶν, θέτει οὐσιαστικά τὸ ζήτημα τῆς κοινωνικοποίησής τους στὸ περιβάλλον τῆς παραδοσιακῆς κοινωνίας. Ἡ συγκρότηση τῶν κοινωνικῶν τους στρατηγικῶν μὲ βάση τίς παραδοσιακὲς ἀρχές τῆς ἐντο-

14. Ν. Δραγούμης, *Ἱστορικαὶ Ἀναμνήσεις*, τ. Β', σ. 140.

πρότητας και της συγγένειας αποτελεί τροχοπέδη στην εύρυθμη λειτουργία των νέων πολιτικών θεσμών. Η τοπικότητα δεν αφορά μόνο τη δομική αρχή με βάση την οποία οργανώνονται οι κοινωνικές σχέσεις, δεν περιγράφει μόνο μία παραδοσιακή μορφή κοινωνικής συνδεσμοποίησης. Η πρόσδεση στην αρχή της εντοπιότητας δρᾷ περιοριστικά και ως προς τό εὔρος της αντιληπτικής και σχεδιαστικής ικανότητας των παραδοσιακών ἡγετῶν.¹⁵

Ἀντίθετα, ὁ «πολιτικός ἄνδρας» εἶναι κάτοχος μιᾶς παιδείας, ἡ ὁποία τοῦ ἐπιτρέπει νά συλλαμβάνει τήν πολυπλοκότητα τῶν κοινωνικῶν καί πολιτικῶν προβλημάτων πού ἀφοροῦν τό σύνολο τοῦ ἐθνικοῦ κράτους. Αὐτός νομιμοποιεῖται νά ἀσκεῖ ἐξουσία στό πλαίσιο τῆς νέας θεσμικῆς ὀργάνωσης, γιατί ἔχει ἐκπαιδευτεῖ νά ἔχει τόν «νοῦν ἀποχρώντως εὐρύ», ὥστε νά ἐκπνεῖ τό γενικό, ἐθνικό «σχέδιον» σύμφωνα πρός τό ὁποῖο διοικεῖται σύμπασα ἡ χώρα. Αὐτές εἶναι οἱ ἀρετές πού χαρακτηρίζουν τόν σύγχρονο πολιτικό ἡγέτη: πρόκειται, δηλαδή, γιά προσόντα τά ὁποῖα δέν ἀπορρέουν ἀπό τήν ἐμπειρία τοῦ πολέμου, οὔτε συναρτῶνται μέ τίς πατροπαράδοτες ἀρχές καί τίς κληροδοτημένες ἀξίες, μέ βάση τίς ὁποῖες ἀσκεῖται ἡ πολιτική στό πλαίσιο τῆς παραδοσιακῆς κοινωνίας.¹⁶

Ὁ «ἀρχιτέκτονας-πολιτικός» διαθέτει μιᾶ συγκροτημένη παράσταση τοῦ μέλλοντος τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας καί σχεδιάζει τήν κοινωνική ἀλλαγή. Χάρις στήν ἰδιαίτερη πνευματική του συγκρότηση μπορεῖ νά

15. Γιά τήν ἔννοια τῆς ἐντοπιότητας, βλ. ἐνδεικτικά, Ε. Παπαταξιάρχης, «Σχέσεις καί σύμβολα τῆς ἐντοπιότητας σέ μιᾶ Αἰγαιακή κοινωνία», στό Μ. Κομνηνοῦ-Ε. Παπαταξιάρχης (ἐπιμ.), *Κοινότητα, Κοινωνία καί Ἰδεολογία, Ὁ Κωνσταντῖνος Καραβίδας καί ἡ Προβληματική τῶν Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν*, Ἀθήνα, Παπαζήση, 1990, καί Β. Νιτσάκος, *Παραδοσιακές κοινωνικές δομές*, Ἀθήνα, Ὁδυσσεύς, 1991.

16. «Τό παραδοσιακό κράτος παραχωρεῖ, ἀπό ἀνάγκη, ἕνα μεγάλο περιθώριο στόν ἐμπειρισμό: δημιουργεῖται μέ βάση προϋπάρχουσες πολιτικές μονάδες τίς ὁποῖες δέν μπορεῖ νά καταργήσει καί ἐπάνω στίς ὁποῖες ἐγκαθίστανται οἱ δικές του δομές: μέ δυσκολία καταφέρει νά ἐπιβάλῃ τήν ὑπεροχή τοῦ πολιτικοῦ κέντρου καί διατηρεῖ ἕναν διάχυτο χαρακτήρα πού τό διαφοροποιεῖ ἀπό τό νεώτερο συγκεντρωτικό κράτος [...] ἀπ' τό ἄλλο μέρος, ὁ κυρίαρχος κατέχει τήν ἐξουσία δυνάμει προσωπικῶν ιδιοτήτων καί ὄχι βάσει ἐξωτερικῶν καί τυπικῶν στοιχείων [...] ἐνεργεῖ στό ὄνομα τῆς παραδόσεως, θεωρούμενης σάν ἀπαραδίαστης [...]. Ἡ ἐξουσία καί ἡ ἀρχή εἶναι τόσο ἰσχυρά προσωποποιημένες, ὥστε τό δημοσίον συμφέρον [...] δύσκολα διαχωρίζεται ἀπό τό ἰδιωτικό συμφέρον ἐκείνου πού τήν ἀναλαμβάνει». Μ. G. Balandier, *Πολιτική Ἀνθρωπολογία*, Ἀθήνα, Παπαζήση, 1971, σ. 155.

συλλάβει τή νέα κοινωνική ολότητα ή όποία προέκυψε απ' τήν Έπανάσταση, καί ή όποία είναι άλλης τάξης από τίς τοπικές κοινότητες. Τό γεγονός ότι έχει συνειδηση τής νέας ιστορικής οντότητας, ή όποία όρίζεται από τό έθνικό κράτος, αποτελεί στοιχείο πού τόν διακρίνει απ' τόν τύπο του παραδοσιακού ήγέτη, ή συνειδηση του όποιου καθορίζεται απ' τήν κοινωνικοποίησή του στό στενό περιβάλλον τής τοπικής κοινωνίας καί περιορίζεται απ' τήν προσκόλλησή του στην αρχή τής έντοπιότητας. Κοντολογίς, αφού οί στρατιωτικοί τής Έπανάστασης δέν είναι ικανοί νά αναλάβουν ήγετικούς ρόλους στό πλαίσιο του νέου κράτους, ό ρόλος τους προσομοιάζει μέ τό ρόλο «ύπάκουων έργατών», οί όποιοι άπλώς εκτελούν τό σχέδιο τό όποιο έχει εκπονήσει ό «επιδόξιος νοϋς ενός άρχιτέκτονα» καί τελούν υπό τίς οδηγίες του.¹⁷

Αν ό Ν. Δραγούμης, έχοντας δεσμευθεί νά παρουσιάσει τά έργα τής περιόδου τής κρατικής συγκρότησης, συνδέει τήν αναγκαία παρουσία του άρχιτέκτονα μέ τό πλαίσιο τής νέας πολιτειακής οργάνωσης, αυτό δέν σημαίνει ότι τό πρότυπο τής δραστηριότητάς του αφορά κυρίως τήν άσκηση τής πολιτικής στό πλαίσιο τής νέας θεσμικής τάξης.¹⁸ Βρίσκουμε,

17. Ο Ν. Δραγούμης, παραδείγματος χάριν, αναφερόμενος στην προσφορά του Κριεζή στον άγώνα, εκτιμά ιδιαίτερα τήν «πολεμικήν άρετήν, τήν τόλμην, τήν φιλοτιμίαν καί τά κατορθώματα του», καί θά τόν τοποθετήσει στην «εκλεκτή τάξη των Έργατών» καθορίζοντας μ' αυτόν τόν τρόπο τό ρόλο του στό πλαίσιο των νέων σχέσεων εξουσίας. Ν. Δραγούμης, *Ιστορικά Αναμνήσεις*, τ. Β', σ. 150.

18. Στην *Ελληνική Νομαρχία*, ό άνώνυμος συγγραφέας χρησιμοποιεί τή μεταφορά τής άνέγερσης κτιρίου, αναφερόμενος τόσο στην άπελευθερωτική προσπάθεια του Ρήγα, ό όποιος «γνωρίζοντας τήν χρείαν τής μαθήσεως, δέν έπαυσεν από τό νά άγωνισθῇ, ως ούδεις άλλος, εις τάς επιστήμας [...] τάς χρησιμτέρας. Τότε λοιπόν, ήρχισε νά βάλλη θεμέλιον εις τό μέγαλον κτίριον, όπου ετοίμαζε». Αναφέρεται ακόμα στην περιγραφή τής διοικητικής οργάνωσης του νέου κράτους: «ή διοίκησις ήμπορεί νά παρομοιασθῇ εις ένα πύργον ύψηλόν καί περίφημον, ό όποιος, όταν κτισθῇ από άρχιτέκτονα άξιον βέβαια, βαστάται καί μένει τώσος διά πολλούς αιώνας». Άνωνύμου του *Έλληνας, Ελληνική Νομαρχία*, ήτοι λόγος περί έλευθερίας, εισαγωγή Γ. Βαλέτα, Αθήνα, Άποσπερίτης, 1982, σ. 83 καί σ. 109. Υπάρχει, λοιπόν, καί εδώ, όπως καί στον Ν. Δραγούμη, δηλωμένη ή επίκληση ενός «άξιου άρχιτέκτονα», γνώστη των «χρησιμτέρων επιστημών», ό όποιος, καθώς συγκεντρώνει τά απαραίτητα προσόντα, είναι αρμόδιος νά τεθεί επικεφαλής τής Έπανάστασης καί νά πρωτοστατήσει στη θεμελίωση των άρχων τής νέας πολιτείας.

δηλαδή, τήν επίκληση τῶν ἰδιαίτερων δεξιότητων ενός «ἀρχιτέκτονα» καί στό πεδίο τῆς Ἐπανάστασης. Ὁ Ν. Δραγούμης, λοιπόν, δέν θά παραλείψει νά ἀναφερθεῖ στό ρόλο τῶν «πεπαιδευμένων πολιτικῶν» στό πλαίσιο τῆς Ἐπανάστασης, μέ τρόπο πού, ὅπως θά δοῦμε, νά τοὺς ἀναγορεύει σέ γήγνια ὑποκείμενα τῆς ἱστορίας καί βασικούς συντελεστές τῆς ἐπιτυχίας τῆς.

Στό πλαίσιο τοῦ νέου κράτους φαίνεται ὅτι δημιουργεῖται μιὰ σχετική συναίνεση τῶν παραδοσιακῶν ἡγετῶν σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τόν προσδιορισμό τῶν «ἀντικειμενικῶν» προσόντων τῶν ἐτερόχθονων πολιτικῶν γιά τήν ἀνάληψη σημαντικῶν θέσεων τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ. Καί οἱ ἴδιοι, δηλαδή, φαίνεται νά παραδέχονται σιωπηρά, ἂν ὄχι τίς ἰδιαίτερες ικανότητές καί τή μόρφωση τῶν ἐτερόχθονων πολιτικῶν, τουλάχιστον τή σημασία τῆς ἐγγραμματοσύνης ὡς προσόντος πού ἀνταποκρίνεται στίς ἀνάγκες τῆς νέας ἐποχῆς. Τό πλαίσιο, ὅμως, μέσα στό ὁποῖο νομιμοποιοῦν οἱ στρατιωτικοί τίς διεκδικήσεις τους εἶναι τό καθεστώς τοῦ πολέμου τῆς ἀνεξαρτησίας. Ἡ Ἐπανάσταση φαίνεται νά συνιστᾷ αὐτοδίκαια ἀποκλειστικά δικό τους ἐπίτευγμα. Ἀπ' τήν ἄλλη μεριά, οἱ ἐτερόχθονες πολιτικοί φαίνονται πολλές φορές διατεθειμένοι νά ἀποδώσουν τίς δέουσες τιμές στούς στρατιωτικούς ἡγέτες, νά ἀναγνωρίσουν τόν σημαντικό τους ρόλο στό πεδίο τοῦ πολέμου. Ὁ τρόπος, ὅμως, μέ τόν ὁποῖο ὀρίζουν τή ὁράση τῶν παραδοσιακῶν ἡγετῶν στήν Ἐπανάσταση, ὑπονομεύει τήν ἐξουσία τους στό πλαίσιο τῆς νέας πολιτικῆς πραγματικότητας καί ὑποβαθμίζει τό ρόλο τους στό πεδίο τοῦ ἀγώνα. Ὁ Ν. Δραγούμης, λοιπόν, γράφει σχετικά:

Ἦν ὁ στρατηγικός νοῦς τοῦ Κολοκοτρώνη, ἡ ἀτρόμητος σπάθη τοῦ Βότσαρη, ἡ ἀδάμαστος τοῦ Μιαούλη καρτερία καί ὁ πυρφόρος τοῦ Κανάρη θαυλός, ἐκλείσαν τόν ἀγώνα, διωργάνωσαν ὅμως, διεμόρφωσαν καί παρέστησαν αὐτόν ἐθνικόν ἀντί κληρτικῶν [...] διὰ μέν τῆς παιδείας, τῆς ἐμπειρίας καί τῆς συνέσεως ὁ Μαυροκορδάτος, ὁ Τρικούπης, ὁ Νέγρης, ὁ Κανέλος, ὁ Ζωγράφος καί ὁ λοιπός τῶν πολιτικῶν ἀνδρῶν καί τῶν πεπαιδευμένων ὄμιλος.¹⁹

19. Ν. Δραγούμης, Ἱστορικαί Ἀναμνήσεις, ὅ.π., τ. Α', σ. 50.

Ο Ν. Δραγούμης αναφέρεται εδώ στον διαφορετικό ρόλο που διαδραμάτισαν στον αγώνα οι στρατιωτικοί και οι πολιτικοί. Αναφερόμενος στους Κολοκοτρώνη, Μπότσαρη, Μιαούλη και Κανάρη, εκτιμά ότι «έδοξαν» την πατρίδα τους. Ο τρόπος, όμως, με τον οποίο περιγράφει το σέ τί έγκαιρα ή συνεισφορά τους περιέχει ένα διπλό μήνυμα. Η «ατρόμητος σπάθη», «ή αδάμαστος καρτερία», ή «στρατηγικός νους» και «ή πυρφόρος θαυλός» υπενθυμίζουν μέν ήρωικές πράξεις και κατορθώματα, όρίζουν, ώστόσο, ένα πεδίο δεξιοτήτων που συνδέονται άμεσα και αποκλειστικά με τον πόλεμο. Η προσφορά, λοιπόν, των στρατιωτικών αρχηγών αφορά κυρίως τό πεδίο της μάχης. Αυτοί «συμμετείχαν σωματικώς» στον αγώνα, πολεμώντας. Ωστόσο, οι στρατιωτικοί δέν είναι οι μοναδικοί και αποκλειστικοί «άγωνιστές» της πατρίδας.

Ο Ν. Δραγούμης, όπως είπαμε παραπάνω, ένοχλείται άπ' την πληθώρα των άπομνημονευμάτων τά όποια αναδεικνύουν ως μοναδικούς πρωταγωνιστές του αγώνα τους στρατιωτικούς αρχηγούς. Η επανάσταση, όμως, δέν εξαντλείται σέ μία σειρά από κατορθώματα και ήρωικές πράξεις, αλλά άπαιτεί και άλλου τύπου δεξιότητες και προσόντα, των όποιων στερούνται οι πολεμιστές. Αυτοί, λοιπόν, οι όποιοι ήσαν ικανοί νά διαμορφώσουν τον έθνικό χαρακτήρα της Έπανάστασης, που όργάνωσαν τον προσανατολισμό, τό «τέλος» προς τό όποιο κατευθύνθηκε ή πολεμική σύγκρουση Έλλήνων και Τούρκων, ήταν οι «πεπαιδευμένοι πολιτικοί». Τό νόημα της Έπανάστασης, δηλαδή, σύμφωνα με τον Ν. Δραγούμη, άποτελεί παραγωγή των «πολιτικών άνδρων». Η παράσταση του αγώνα ως έθνικού χρειάζεται ανθρώπους, φορείς μιās γενικής παιδείας, εξαιτίας της όποίας έχουν καταστεί ευαίσθητοι δέχτες των νεωτερικών προταγμάτων.

Ο Ν. Δραγούμης, λοιπόν, θεωρεί ότι ή όράση, των στρατιωτικών αρχηγών δέν θά μπορούσε από μόνη της νά παράξει τό έθνικό νόημα της Έπανάστασης. Τό Είκοσιένα δέν ταυτίζεται με τον πόλεμο εναντίον των Τούρκων. Στην περίπτωση μιās τέτοιας ισοδυναμίας δέν αναδεικνύεται ή διαφορά της έθνικής επανάστασης από εξεγέρσεις των κλεφτών που παραπεμπουν στο παρελθόν της ελληνικής κοινωνίας: εξεγέρσεις οι όποιες είχαν περιορισμένη έμβέλεια, δέν μπορούσαν νά υπερβούν τό επίπεδο της

διαχείρισης τῶν ἐμπλοκῶν τῆς ὀθωμανικῆς ἐξουσίας μέ τούς ἐνόπλους τῆς χριστιανικῆς κοινότητος καί στόχευαν τήν ἐπαναφορά τῆς τάξης καί τῆς σταθερότητας μεταξύ κατακτητῶν καί κατακτημένων. Αὐτό πού χαρακτηρίζει τή ὁράση τῶν πολιτικῶν ἀνδρῶν εἶναι τό γεγονός ὅτι ἐξαρχῆς δηλώνουν τήν ἐθνική σημασία τῆς πολεμικῆς σύγκρουσης, ἐργάζονται στή κατεύθυνση μιᾶς συνολικῆς μεταβολῆς στίς σχέσεις τῶν Ἑλλήνων μέ τό καθεστώς τῆς Ὄθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας.

Ὁ ἥρωισμός τῶν στρατιωτικῶν ἀρχηγῶν, ἡ ἀνδρεία καί ἡ εὐφυΐα πού ἐπέδειξαν στό πεδίο τοῦ πολέμου δέν συνιστοῦν αὐτόχρημα στοιχεῖα πού προσοδίδουν στήν πολεμική σύγκρουση τόν ἐθνικό της χαρακτήρα. Κοντολογίς, ἡ ὁράση τῶν στρατιωτικῶν ἀπό μόνη της δέν φιλοξενεῖ ἓνα νόημα πού ἀποσκοπεῖ στήν ἐθνική ἀπελευθέρωση καί στήν ἰδρυση ἐθνικοῦ κράτους. Καί αὐτό ἐπειδὴ οἱ στρατιωτικοί στεροῦνται τῆς παιδείας ἐκείνης ἡ ὁποία καί θά τούς καθιστοῦσε ικανούς νά παραστήσουν τόν ἀγώνα τους «ὡς ἐθνικόν». Χωρίς νά ἀμφισβητεῖ τήν ἀνδρεία καί τή φιλοπατρία τῶν ἀνθρώπων πού πολέμησαν στόν ἀγώνα, ὁ Ν. Δραγούμης θεωρεῖ ὅτι ἡ νοηματοδότηση τοῦ ἀγώνα ὡς ἐθνικοῦ ἀποτελεῖ ἔργο τοῦ «ὀμίλου τῶν πολιτικῶν καί πεπαιδευμένων», στούς ὁποίους ἀποδίδει τήν πατρότητα τῆς σημασίας, τῶν στόχων καί τῶν προσανατολισμῶν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης. Σύμφωνα μέ τά ἀνωτέρω, ὁ πολιτικός παρουσιάζεται σάν ἓνας τύπος ἀνθρώπου, ἡ νοηματοδοτούσα δραστηριότητα τοῦ ὁποίου θά προσδώσει στόν ἀγώνα τήν ἰδιαιτερότητά του. Εἶναι ἐκεῖνος χάρις στόν ὁποῖο ἡ πολεμική σύγκρουση Ἑλλήνων καί Τούρκων θά ἀναδειχθεῖ σέ ἐθνική ἐπανάσταση.

Οἱ προτάσεις αὐτές τοῦ Ν. Δραγούμη συναντῶνται μέ τήν πραγματέυση τοῦ χαρακτήρα τοῦ ἀγώνα ἀπό τόν προσωπικό του φίλο καί πολιτικό Σπ. Τρικούπη. Στόν ἐπίλογο τῆς Ἱστορίας τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης, ὁ Σπ. Τρικούπης ἀναλαμβάνει τή διερεύνηση τῶν στοιχείων πού διακρίνουν τήν ἑλληνική ἀπό τίς ἄλλες ἐπανάστασεις τοῦ 19ου αἰῶνα. Ἄς παρακολουθήσουμε πῶς θέτει ὁ ἴδιος τό ζήτημα:

Ἡ Ἑλληνική ἐπανάστασις διακρίνεται τῶν λοιπῶν διά τινά ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά πολλοῦ ἄξια λόγου. [...] Πολλά καί μεγάλα ἔθνη τῶν νεωτέρων

χρόνων. [...] ανέτρεψαν, ως και ἡ Ἑλλάς, ἐκ θεμελίων τὰ καθεστῶτα ἢ διὰ τῆς μεταβολῆς τῆς μοναρχίας εἰς δημοκρατίαν, ἢ διὰ τοῦ παντελοῦς συντριμμοῦ τοῦ ξένου ζυγοῦ: ἀλλὰ τὰ ἔθνη αὐτὰ κατέρπησαν εἰς τὰς ἐξαισίουσ τούτας μεταβολάς χωρὶς τινος προμελέτης.²⁰

Ἡ μεταβολή τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, ἡ ἀπελευθέρωσή του ἀπ' τὸν «ξένον ζυγό», γράφει ὁ Σπ. Τρικούπης, ἦταν «προμελετημένη». Ἡ Ἑλληνική Ἐπανάστασι, διακρίνεται τῶν ὑπολοίπων, καθὼς ἀναπαρίσταται ὡς μιά ἔνσκηπη καὶ ὀργανωμένη δραστηριότητα, τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ὁποίας ἦταν προϊόν ἑλλογου σχεδιασμοῦ. Γιά νὰ τεκμηριώσῃ τὸν ἰσχυρισμό του, προχωρεῖ στὴν ἀντιπαραβολή τοῦ τυχαίου καὶ αὐθόρμητου χαρακτήρα τῶν ἄλλων ἐξεγέρσεων μέ τὴν ἑλληνική. Ἔτσι, ὁ Γουλιέλμος Τέλλος καὶ οἱ συμπατριῶτες του δὲν σκόπευαν ἐξαρχῆς στὴν ἀνατροπή τῆς δυναστείας τῶν Ἀψβούργων. Στὴν περίπτωσι αὐτή, οἱ ἄνθρωποι πού ἐξεγέρθηκαν «ὑπὲρ τῆς πατρίδος»:

δὲν προέθετο τὴν κατάργησιν τῆς καταθλιβούσης αὐτὴν ἐξουσίας, ἀν καὶ τὴν κατήγγησαν, ἀλλὰ μόνον τὴν ἀνακούφισιν τῶν δεινῶν τῆς ὑπὸ τὴν αὐτὴν ἐξουσίαν.²¹

Τὸ τελικὸ ἀποτέλεσμα, ἡ ἐλθετικὴ ἀνεξαρτησία ξεκίνησε ἀπὸ ἓνα τυχαῖο περιστατικὸ ἀτομικῆς ἀντίστασις τοῦ Τέλλου κατὰ τῶν ἀρχόντων, περιστατικὸ τὸ ὁποῖο δὲν περιεῖχε τὸ νόημα μιᾶς ἐθνικῆς ἐπανάστασις. Ἡ ἐξέγερσι αὐτή, ἀλλὰ καὶ οἱ ἐπόμενες, πού ἀναφέρει στὴ συνέχεια ὁ Σπ. Τρικούπης, δὲν εἶχαν στόχο μιά γενική, κοινωνική μεταβολή, ἀλλὰ μονάχα τὴν καλυτέρευσι τῶν ὅρων διαβίωσις τῶν ὑπηκόων «ὑπὸ τὴν ἴδια ἐξουσία». Ὁ Σπ. Τρικούπης στὴ συνέχεια ἀπαριθμεῖ ἓνα σύνολο ἐξεγέρσεων, τὸ χαρακτηριστικὸ τῶν ὁποίων ἦταν ὅτι, ἐνῶ ξεκίνησαν μέ τὸ αἶτημα ἐπὶ μέρους ἀλλαγῶν στό πλαίσιο τοῦ ἰσχύοντος συστήματος κοινωνικῶν σχέσεων, κατέληξαν σέ μιά συνολικότερη κοινωνική καὶ πολιτικὴ μεταβολή.

20. Σπ. Τρικούπης, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασεως*, Νέα Ἑλληνικὴ Βιβλιοθήκη, Ἀθήνα 1971, τ. Δ', σ. 359 [ἡ ὑπογράμμισι, δική μας].

21. Αὐτόθι, σ. 359.

Κοντολογίς, αυτό που θέλει νά επισημάνει σ' αυτά τὰ ιστορικά παραδείγματα είναι τὸ γεγονός ὅτι ἡ κοινωνική ἀλλαγὴ ἐπῆλθε ὡς τυχαῖο καὶ ἀκούσιο ἐν πολλοῖς ἀποτέλεσμα τῆς δράσης τῶν ἐπαναστατῶν. Ὅμως, αὐτό δὲν ἰσχύει στὴν ἐλληνική περίπτωση, διότι:

ἡ Ἑλλάς καὶ προέθετο καὶ ἐκήρυξεν ἐνώπιον Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων ἐξ ἀρχῆς τοῦ ἀγῶνος, ὅτι ὠπλίσθη πρὸς συντριβὴν τοῦ ξένου ζυγοῦ καὶ πρὸς ἀνέγερσιν τοῦ ἐθνισμοῦ καὶ τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς. Ἡ ἐκ προθέσεως αὕτη διαφορά τῆς ἐλληνικῆς ἐπαναστάσεως καὶ τῶν ἄλλων συναδέλφων τῆς εἶναι σημειώσεως ἀξία.²²

Ἡ ἰδιαιτερότητα τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης ἔγκειται, σύμφωνα μέ τόν Σπ. Τρικούπη, στὴ σύμπτωση τῶν προθέσεων μέ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς. Τὸ ἀποτέλεσμα, ἡ «ἀνέγερση τοῦ ἐθνισμοῦ», ἦταν ὁ σαφής, δηλωμένος στόχος τῆς Ἐπανάστασης «ἐξ ἀρχῆς». Τὸ τέλος, δηλαδή, τὸ νόημα, ὁ σκοπὸς τῆς ἐξέγερσης ἦταν παρών, ἐνυπῆρχε ἤδη κατατεθειμένος ἀπὸ τὴν ἑναρξὴ τοῦ ἀγῶνα.

Ὁ Σπ. Τρικούπης ἀναλύει ἐδῶ τὴν Ἐπανάστασιν ὡς τὸ συνειδητό ἀποτέλεσμα μιᾶς ὀρθολογικῆς δραστηριότητος, ἡ ὁποία χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸ στοιχεῖο τῆς προμελέτης, τῆς σαφήνειας τῶν στόχων. Ἡ δράσις τῶν ἐπαναστατῶν παρουσιάζεται σάν νά ἐκτελεῖ ἓνα σχέδιο, στὸ ὁποῖο περιλαμβάνεται ὁ ἐπιθυμητός στόχος.²³ Ὁ σχεδιασμὸς ἀφορᾷ ἓναν τύπο δράσης ὁ ὁποῖος προϋποθέτει ὅτι πρὶν ἀπὸ κάθε πράξιν ὑπάρχει μιὰ ἐναργῆς εἰκόνα τοῦ μέλλοντος μέ τὴ μορφή τοῦ ἐπιδιωκόμενου ἀποτελέσματος. Πρόκειται γιὰ μιὰ μορφή δραστηριότητος, ἡ ὁποία ἀπαιτεῖ τὴν ἐπιλογὴ τῶν κατάλληλων μέσων γιὰ τὴν ἐπίτευξιν τῶν στόχων. Στὴ διήγησιν τοῦ Σπ. Τρικούπη ὑπάρχει μιὰ θεώρησις τοῦ χρόνου, στὸ πλαίσιο τῆς

22. Αὐτόθι, σ. 360 [ἡ ὑπογράμμισις δική μας]

23. Ἐδῶ, τὸ σχέδιον τοῦ «ἀρχιτέκτονα» ὑποκαθιστᾷ τὸ σχέδιον τῆς θείας πρόνοιαις καὶ τὸ ρόλο τῆς στήν Ἐπανάστασιν. Σύμφωνα μέ τὴ νέα τελεολογία, ἡ ἱστορία παριστάνεται σάν διαδικασίαν ἀποκρυστάλλωσιν ἐνὸς ἐγκόσμιου νοήματος, ἔτσι πού ὅλη ἡ ἱστορικὴ πορεία ἐμφανίζεται σάν σκοπὸς τῆς προηγούμενης. Ὁ Φωτάκος θὰ ἐντοπίσῃ αὐτὴ τὴν ἀντίληψιν τῆς ἱστορίας στὰ ἱστορικά τῶν «πεπαιδευμένων ἱστορικῶν» καὶ θὰ χαρακτηρίσῃ τὴν «ἐκ τῶν ὑστέρων» ἀναφορὰν στὰ γεγονότα τῆς Ἐπανάστασης ὡς «ἀναχρονισμό».

όποιας τό μέλλον συλλαμβάνεται ως παραγωγή μιᾶς νέας κατάστασης, ἡ ὁποία συνιστᾷ ρήξη μέ τό παρελθόν. Ὅπως χαρακτηριστικά ἀναφέρει ὁ ἴδιος, οἱ Ἕλληνες —σέ ἀντίθεσι μέ ἄλλα ἔθνη— δέν ἀγωνίστηκαν γιά νά «ἀνακουφίσουν τά δεινά τους», παραμένοντας «ὑπό τήν αὐτήν ἐξουσίαν», ἀλλά ἐξαρχῆς εἶχαν σχεδιάσει τό μέλλον τους ριζικά διαφορετικό ἀπ' τό παρελθόν.²⁴

Ἀναφέροντας ὡς πρῶτο κίόλας στοιχεῖο τῆς μοναδικότητος τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης τόν προμελετημένο, προσχεδιασμένο χαρακτήρα της, ὁ Σπ. Τρικούπης θέτει οὐσιαστικά τό ζήτημα τῶν φορέων αὐτοῦ τοῦ σχεδιασμοῦ καί μάλιστα ἀναδεικνύει τόν καθοριστικό τους ρόλο στό πλαίσιο τοῦ ἀγώνα. Ποιοί δηλαδή εἶναι ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι ὀργάνωσαν τό σχέδιο τῆς ἐθνικῆς ἀνεξαρτησίας; Μέ ἄλλα λόγια, σέ ποιούς ὀφείλει ἡ Ἐπανάσταση τή μοναδικότητά της καί ἡ πατρίδα τήν δόξα της; Ἡ ἀπάντησις' αὐτό τό ἐρώτημα μᾶς φέρνει πάλι στόν Ν. Δραγούμη. Ποιοί εἶναι ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι ἔχουν τά προσόντα τῆς ἐκλεκτῆς τάξης τῶν σχεδιαστῶν, τῶν «ἀρχιτεκτόνων» μιᾶς εὐρείας κλίμακας κινητοποίησης, ὅπως αὐτή τοῦ ἀγώνα τῆς ἀνεξαρτησίας;

Προαπαιτούμενο τῆς ἐπιτυχίας τοῦ ἀγώνα θεωρεῖται ἡ ἐργασία μιᾶς τάξης ἀνθρώπων, οἱ ὁποῖοι διαθέτουν εὐρεία ἀντιληπτική ικανότητα, ὥστε νά σκέφτονται καί νά σχεδιάζουν τήν ἐπαναστατική δράσι, σέ ἐπίπεδο διατοπικῆς, ἐθνικῆς κλίμακας. Οἱ πεπαιδευμένοι πολιτικοί ὀρίζουν μιά νέα κοινωνική τάξη, στίς ικανότητες τῆς ὁποίας ἀνήκει ἡ ἐπεξεργασία τῶν κοινωνικῶν καί πολιτικῶν σχεδιασμῶν σέ ἐθνικό ἐπίπεδο. Ἡ νέα ὁλότητα ὀρίζεται ἀπ' τό ἐθνικό κράτος, τό ὁποῖο παρουσιάζεται ὡς δικό τους δημουργήμα, μέ μιά διττή ἔννοια: τόσο ἡ καταγωγή του, ἡ Ἐπανάστασις, ἦταν προ-

24. «Ἡ ἀνάλυσις τοῦ λεξιλογίου τῆς ἐπανάστασις τῆς παρέχει τή βοήθειά της. Μαρτυρεῖ τήν ἀπόστασι, ἀνάμεσα στή λαϊκή, ἀκατέργαστη, ἐκφρασι, τοῦ ἐπαναστατικοῦ σχεδίου καί σ' ἐκείνην πού τοῦ δίνουν οἱ διάφορες ομάδες πού συναγωνίζονται γιά τήν ἀσκησι, τῆς ἐξουσίας. [...] Ἡ ἐπανάστασις, δέ, μπορεῖ νά ἀναχθεῖ οὔτε σέ μιά συσώρευσι, βίας [...] πρόκειται ἀκριβῶς γιά τό ὅτι στριφνέται σ' ἓνα 'σχέδιο γιά ἓναν ἄλλο κόσμον πού διακρίνεται πρὶν ἀκόμα οὐκοδομηθεῖ' (François Perroux): καί αὐτό τό γεγονός πρέπει νά ἀναλυθεῖ τόσο σάν συλλογική, πνευματική παράστασις, ὅσο καί σά δράσι». Μ. Α. Decoulle, Κοινωνιολογία τῶν ἐπαναστάσεων, Ἀθῆναι, Ζαχαρόπουλος, σ. 27.

μελετημένη, ἀνῆκε στίς προθέσεις τους, ὅσο καί ἐξαιτίας τοῦ «ἀντικειμενικοῦ» γεγονότος ὅτι αὐτοί κατέχουν τὰ ἀπαραίτητα προσόντα γιά τή στελέχωση τῶν μηχανισμῶν του.

Οἱ πολιτικοί-ἀρχιτέκτονες ἐμφανίζονται νά ἔχουν τό ἀναγκαῖο ἐπιστημολογικό πλεονέκτημα γιά τή σύλληψη τῆς ὁλότητας τῶν κοινωνικῶν σχέσεων. Ὁ συλλογισμός αὐτός, θέτοντας ὡς ἀξίωμα τήν ὑπεροχή τοῦ ὅλου πάνω στά μέρη, σημαίνει πρακτικά ὅτι ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι ἔχουν συνείδηση τῆς νέας ὀντότητας, ἡ ὁποία ὀρίζεται ἀπό τό ἐθνικό κράτος, ἔχουν τήν ἀρμοδιότητα νά ἱγούνται ὅσων παραμένουν δέσμιοι τῆς ἀρχῆς τῆς τοπικότητας, ὅσων δηλαδή ἔχουν μιά ἀποσπασματική, μερική καί κατακερματισμένη ἀντίληψη τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητας.²⁵

Ὁ ἀρχιτέκτονας-πολιτικός εἶναι αὐτός πού ἐπιβλέπει τό σύνολο τῆς κατασκευῆς καί εἶναι ὁ κατ' ἐξοχήν ἀρμόδιος, διότι αὐτός ἔχει συλλάβει νοητικά τό συνολικό σχέδιο τῆς οἰκοδόμησής πρὶν ἀπό τήν ἐφαρμογή του. Ἔτσι, ὅπως ὁ ἀρχιτέκτονας μπορεῖ νά ἀπουσιάζει ἀπ' τίς διαδικασίες τῆς οἰκοδόμησής, ἀλλά ὑφίσταται παρὼν ὡς ἐκεῖνος πού ἔχει ἐκπονήσει τό σχέδιό της, μέ ἀνάλογο τρόπο οἱ πολιτικοί, ἄσχετα ἀπ' τό ἂν «συμμετείχαν σωματικῶς» στό πεδίο τοῦ πολέμου, ἔδωσαν τό παρόν τους στόν ἀγώνα ὡς παραγωγοί τοῦ νόηματος τῆς Ἐπανάστασης. Συνεπῶς, ἡ Ἐπανάσταση τούς ἀνήκει, τόσο ὡς ἱστορική διαδικασία ὅσο καί ὡς ἱστοριογραφικό ἐγχεῖρμα.

Εἶναι προφανές ὅτι οἱ στρατιωτικοί ἡγέτες ἐνέργησαν τόν ἀγώνα, δίνοντας τό παρόν στό πεδίο τῶν μαχῶν, φέρουν πληγές καί τραύματα, ἀνεξίτηλα σημάδια πού μαρτυροῦν τή συμμετοχή τους. Ὅμως, τό νόημα τῆς Ἐπανάστασης δέν δίνεται ἅμεσα ἀπ' τίς δραστηριότητες τῶν ἐπαναστατῶν, δέν βρίσκεται ἐγγενῶς κατατεθειμένο στίς ἥρωικές πράξεις τῶν ἀγωνιστῶν, ἀλλά συνιστᾷ προϊόν τῶν «πεπαιδευμένων πολιτικῶν». Αὐτοί

25. «Ἡ ἰδιαίτερότητα τῆς διανόησης πρέπει νά ἀναζητηθεῖ στήν ἰδιόμορφη, ἐκείνη, κατάστασι, στήν ξεχωριστή, πολιτισμική καί κοινωνική συνθήκη, πού τῆς παρέχει τίς εὐκαιρίες γιά συγκριτικά ὑψηλότερη, κοινωνική καί ἱστορική αὐτογνωσία, γιά ἐναργέστερη συνείδηση τοῦ κοινωνικοῖστορικοῦ δρώμενου». Μ. Π. Λέκκας, «Διανοούμενοι καί Ἰδεολογία». Ἐπιστημονική συνάντηση στή μνήμη τοῦ Κ. Θ. Δημαρά, Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., Ἀθήνα 1994.

φαίνονται νά κομίζουν τή συνειδήση του ιστορικού ρόλου των επαναστατών. Κοντολογίς, ή συνειδήση του ἔθνικου τους ρόλου «έρχεται ἀπ' ἔξω», ἀπ' τούς ἐτερόχθονες πεπαιδευμένους πολιτικούς, οἱ ὅποιοι διεκδικοῦν τή θέση του ὑποκειμένου τῆς ἐπανάστασης. Σύμφωνα μέ τήν παραπάνω ἀντίληψη γιά τήν ἐπαναστατική διαδικασία καί τό ὑποκείμενό της, οἱ φορεῖς του παραδοσιακοῦ πολιτισμοῦ ἐμφανίζονται νά ὑπηρετοῦν μέ τή δράση τους σκοπούς οἱ ὅποιοι δέν ἐνυπῆρχαν στίς προθέσεις τους, ἐφόσον δέν μποροῦν νά ἔχουν συνειδήση του νοήματος, του τέλους πρὸς τόν ὁποῖο κατευθύνεται ὁ ἀγώνας τους.

Ἐπιχειρώντας νά ὑπερβούμε τόν διαισθητικό χαρακτήρα τῆς προσομοίωσης του νέου ἀνθρώπου, του πολιτικοῦ, μέ «ἀρχιτέκτονα», ἃς ὀρίσουμε ἑλλειπτικά τόν τύπο δράσης του τελευταίου ὡς ἑξῆς: α) προϋποθέτει μιὰ σαφή εἰκόνα του μέλλοντος, διαφορετικοῦ ἀπό τό παρελθόν· β) θεωρεῖται ἀποκλειστική ὑλοποίησις ενός σχεδίου τό ὁποῖο συμπεριλαμβάνει τό τέλος, τό σκοπό πρὸς τόν ὁποῖο κατευθύνεται ἡ δράσις· γ) ἡ ἀξιολόγησις της γίνεται μέ βάση τό ἀποτέλεσμά της, τό τέλος της· μέ τό ἄν, ὀγλαδῆ, τό τελικό ἀποτέλεσμα ἐνυπῆρχε στον ἀρχικό σχεδιασμό. Ἔτσι, μιὰ πράξις θεωρεῖται ἐπιτυχής ὅταν τό ἀποτέλεσμά της προκύπτει ὡς ἀπαρέγκλιτη ὑλοποίησις του ἀρχικοῦ της σχεδίου.²⁶

Στό πλαίσιο τῆς ιστορικής ἀντίληψης του Σπ. Τρικούπη, διατυπωμένης στους κώδικες μιᾶς τελεολογίας, ἡ ἐπανάστασις εἶναι ἡ αἰτία του ἔθνικου κράτους, ἀλλά ἡ ἰδέα του ἐνδεχόμενου κράτους ὑπῆρξε ἡ πρώτη αἰτία τῆς

26. «Τό κοινωνικό ὑποκείμενο εἶναι ἐξ ὀρισμοῦ "ἔλλογο ὄν", πράγμα πού σημαίνει ὅτι ἀποτελεῖ δημιουργό καί φορέα ἐννοϊῶν καί κωδίκων ἐπικοινωνίας σχετικά μέ τόν κόσμον, τήν κοινωνία, τήν καθημερινή του ζωή καί δραστηριότητα, τήν ταυτότητά του κλπ. Ἐπομένως τά κοινωνικά ὑποκείμενα εἶναι ἀνά πάσα στιγμή ἱκανά νά προσλάβουν, νά ἀναλύσουν καί νά διακοινώσουν μέρος τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητος πού τά περιβάλλει —εἶναι ὀγλαδῆ, κατὰ τήν ἐπιτυχῆ ἔκφρασις του Ἄντονι Γκίντενς, ἐμπειροὶ κοινωνιολόγοι σέ ὁτιδήποτε τά ἀφορᾷ». Π. Λέκκας, *Ἡ ἐθνικιστική ἰδεολογία*, Ἀθήνα, Ε.Μ.Ν.Ε. Μνημῶν, σ. 26. Μέ αὐτή τήν ἐννοια, κάθε κοινωνικό ὑποκείμενο ὁρᾷ ὡς «ἀρχιτέκτονα» στό μέτρο πού ἐνεργεῖ σκόπημα καί ἐμπρόθετα, γκωρίζει καί λογοδοτεῖ γιά τά αἷτια καί τούς σκοπούς των πράξεών του. Ὡστόσο, ἡ συγκεκριμένη πρόσληψις τῆς ἀνθρώπινης δράσης εἶναι ἱστορικά συγκεκριμένη, εἶναι δημιουργία τῆς νεωτερικότητος, ὁ ἰδιάζων τρόπος μέ τόν ὁποῖο θεσμίζει τόν κόσμον της ὡς δημιουργία ἑλλογων κοινωνικῶν ὑποκειμένων.

Ἐπανάστασης τοῦ ἔθνους. Στά συμφραζόμενα αὐτά, διεκπεραιώνεται ἡ ἀπάντησι τοῦ «ποιός» καί «πῶς συμμετεῖχε στὴν Ἐπανάστασι» μὲ ὅρους πού καθιστοῦν δευτερεύουσα τῇ σωματικῇ παρουσίᾳ τοῦ ὑποκειμένου στὸ πεδίο τῆς δράσεως. Ἐδῶ πλέον τὸ ἐρώτημα τὸ ὁποῖο ἀναδεικνύει τὸ ὑποκείμενο τῆς ἱστορίας δέν εἶναι «ποιός πολέμησε», ὁγλαδὴ «ποιός συμμετεῖχε σωματικῶς στὸν ἀγώνα», ἀλλὰ ἀναδιατυπώνεται στὸ «ποιός σκέφτηκε/ἐπινόησε τὴν Ἐπανάστασι, τὸ νόημα καί τὸ στόχο της».

Τὸ 1871, ὁ Ν. Δραγούμης θεωρεῖ ἑαυτὸν ἐξόριστο ἀπὸ τὸν πολιτικὸ στίβο, αἰσθάνεται ἀπογοητευμένος ἀπὸ τὰ πολιτικὰ δρώμενα τοῦ νεοσύστατου κράτους. Θεωρεῖ ὅτι πρέπει νὰ ἀπαντήρει στὶς συνθῆκες πού τοῦ ἐπέβαλαν τὴν ἀπομόνωσι, νὰ καταδικάσει τὸ χαρακτῆρα καί τὸ ἦθος τῶν ἀνθρώπων πού ἐπικράτησαν στῇ δημόσια ζωῇ, ἀντιπαραβάλλοντάς τους στὴν ἀρετῇ, τὴν ἀνιδιοτέλεια, τὴν ἐργασία καί τὴν πνευματικὴ συγκρότησι τῶν οἰκείων τοῦ ἀνθρώπων, τῶν Σπ. Τρικούπη καί Ἀλ. Μαυροκορδάτου, οἱ ὁποῖοι θεωρεῖ ὅτι θὰ μπορούσαν νὰ συμβάλουν στὸν ἐκσυγχρονισμό τῆς χώρας.

Μέ τὴν ἐκδόσι τῶν Ἱστορικῶν Ἀναμνήσεων, ὁ Ν. Δραγούμης ἐπιχειρεῖ νὰ καλύψει ἓνα κενό στὴν ἱστοριογραφία τῆς Ἐπανάστασης. Ἐπιδιώκει νὰ καταστήσει ἐμφανὴ καί ὁρατὴ τὴ σημαντικὴ παρουσία καί δράσι τῶν «πεπαιδευμένων πολιτικῶν» στὴν ἐθνικὴ ἱστορία. Ὁ λόγος τοῦ Ν. Δραγούμη δέν νοηματοδοτεῖται στὸ πλαίσιο μιᾶς ἀντίθεσης μέ τοὺς παραδοσιακοὺς ἡγέτες, δέν ἐγγράφεται στὸ πλαίσιο μιᾶς σύγκρουσις μεταξὺ φορέων τοῦ παραδοσιακοῦ πολιτισμοῦ καί τῶν ομάδων πού ἐκπροσωποῦν τίς δυνάμεις τῆς ἀλλαγῆς. Μέ τὴν παρέμβασί του παίρνει μέρος στὶς ἰδεολογικὲς διαμάχες, τίς πολιτισμικὲς ἀντιθέσεις καί πολιτικὲς συγκρούσεις οἱ ὁποῖες διεξάγονται στοὺς κόλπους τῶν λογίων καί πολιτικῶν. Ὁ Ν. Δραγούμης δέν μπορεῖ νὰ ἀφήσει δίχως ἀντίλογο τὴν ἱστορία πού γράφεται ἀπὸ ὀρισμένους πολιτικούς —καί ἀναφέρεται ρητὰ στὸν Ν. Σπηλιᾶδη, ὁ ὁποῖος χρημάτισε γραμματέας τοῦ Θ. Κολοκοτρώνη— οἱ ὁποῖοι συνθέτουν μιάν εἰκόνα τοῦ ἀγώνα ὅπου ὁ ρόλος τῶν στρατιωτικῶν ἀρχηγῶν εἶναι πρωταγωνιστικός. Ὁ συγγραφέας τῶν Ἱστορικῶν Ἀναμνήσεων θεωρεῖ ὅτι ἡ ἱστορικὴ πραγματικότητα στά ἔργα αὐτά δέν ἀποδίδεται

ὁρθῶς, παραποιεῖται δηλαδή ἀπό τήν ἀπόκρυψη τοῦ ρόλου τῶν ἐγγράμμα-
των πολιτικῶν καί τήν προβολή του σ' ἓνα ἄλλο κοινωνικό ὑποκείμενο.
Ὁ Ν. Δραγούμης, ὅμως, δέν μιλά ἐξ ὀνόματος κάποιων ἄλλων, δέν ἐκ-
προσωπεῖ μίαν κοινωνική ομάδα στήν ὁποία δέν ἀνήκει, ἀλλά κάνει λόγο
γιά τόν ἑαυτό του, ἐγκαθιστᾷ τήν παρουσία του μέσα στήν ἱστορία. Στήν
κατεύθυνση αὐτή, δέν ἐπιχειρεῖ νά πείσει τόν ἀναγνώστη του γιά τήν
ἀμεροληψία μέ τήν ὁποία διαχειρίστηκε τήν ἱστορία, ἀντίθετα δέν διστάζει
νά δηλώσει ὅτι στό ἔργο του μεροληπτεῖ:

Αἱ λέξεις ἀμερόληπτος, μερολήπτης, μεροληπτῶ καί αἱ ἐξ αὐτῶν παραγόμε-
ναι ἦσαν ἄγνωστοι παρά τοῖς ἀρχαίοις, διὰ τόν ἀπλούστατον λόγον ὅτι ὁ
μηδετέρας μερίδος γενόμενος πολίτης ἐθεωρεῖτο διά νόμου ἄτιμος. Καί διατί
ἐθεωρεῖτο ἄτιμος; διότι καθό μόνιον τῆς πόλεως μετέχον κρίσεως καί ἀρχῆς
ᾧφειλε μη ἀπαθῶς μηδ' ἀναισθήτως ἔχειν πρὸς τό κοινόν ἐν ἀσφαλεῖ θέμε-
νος τά οἰκεῖα [...]. Ἄρα ὡς μόνιον τῆς πόλεως καί ὁ γράφων, οὔτε ὑπῆρξεν,
οὔτε ὑπάρχει, οὔδ' ὀνατόν νά ὑπάρξῃ, ἀμερόληπτος, ἔγουν διαδραστιπολίτης,
κεχωρισμένος πάσης μερίδος μεριμνώτης περί τῶν τῆς πατρίδος.²⁷

27. Ν. Δραγούμης, *Ἱστορικαί Ἀναμνήσεις*, ὁ.π., τ. Α', σ. 8.